วารสารปรัชญาปริทรรศน์
JOURNAL OF PHILOSOPHICAL VISION
ISSN: 1513-6620 (Print) × ISSN: 2773-9643 (Online)
https://so05.tci-thaijo.org/index.php/phiv/index

Academic Article

พุทธปรัชญาการศึกษา

Educational Buddhist Philosophy

อมรรัตน์ พุทธอริยวงศ์[1*], เสฐียร ทั่งทองมะดัน[2], & เบญญาภา เพิ่มบุญ[3]

Amonrat Putthaariyavong[1*], Sathien Thangthongmadan[2], & Benyapha Permboon[3]

ARTICLE INFO

Name of Author & Corresponding Author: *

1. อมรรัตน์ พุทธอริยวงศ์*
Amonrat Putthaariyavong
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, วิทยาลัยศาสนศาสตร์ นครราชสีมา
Mahamakut Buddhist University, Nakhon Ratchasima Buddhist College, Thailand.
Email: Amonrat.putta59@gmail.com

2. เสฐียร ทั่งทองมะดัน
Sathien Thangthongmadan
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, วิทยาลัยศาสนศาสตร์ นครราชสีมา
Mahamakut Buddhist University, Nakhon Ratchasima Buddhist College, Thailand.
Email: sathien_thang@gmail.com

3. เบญญาภา เพิ่มบุญ
Benyapha Permboon
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, วิทยาลัยศาสนศาสตร์ นครราชสีมา
Mahamakut Buddhist University, Nakhon Ratchasima Buddhist College, Thailand.
Email: enyapha_perm@gmail.com

คำสำคัญ:
พุทธปรัชญาการศึกษา, พุทธธรรม

Keywords:
Educational Buddhist Philosophy, Buddhist Education

Article history:
Received: 31/01/2026
Revised: 02/02/2026
Accepted: 27/05/2026
Available online: 19/06/2026

ABSTRACT

This article aims to (1) examine the meaning and characteristics of Buddhist educational philosophy, (2) investigate its major types and classifications, and (3) analyze its theoretical foundations and conceptual framework. The study employs a documentary research approach through a systematic analysis and synthesis of relevant Buddhist and educational literature.

The findings reveal that Buddhist educational philosophy refers to an educational perspective grounded in Buddhist teachings and principles, which are applied as guiding foundations for educational processes and human development. Its essential characteristics include a focus on life goals and well-being, personality development, intellectual cultivation, physical development, and moral formation. The study further identifies four fundamental doctrinal frameworks underlying Buddhist educational philosophy: the Five Aggregates (Pañcakkhandha), which explain the constituents of human existence; the Three Characteristics of Existence (Tilakkhaṇa), which describe the nature of reality; Dependent Origination (Paṭiccasamuppāda), which explains causal interdependence; and the Four Noble Truths (Cattāri Ariyasaccāni), which provide a systematic framework for understanding and resolving human problems.

The study contributes to the literature by synthesizing a comprehensive conceptual framework of Buddhist educational philosophy as an integrative foundation for holistic human development. This framework demonstrates how physical, psychological, intellectual, and ethical dimensions can be

How to cite:
Putthaariyavong, A. et al. (2026). Educational Buddhist Philosophy. *Journal of Philosophical Vision*, 31 (1), 38-47.

interconnected within educational practice. The findings offer theoretical insights and practical implications for curriculum development, pedagogical design, and educational policy aimed at promoting sustainable human development in contemporary societies.

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ ได้แก่ 1) เพื่อศึกษาความหมายและลักษณะของพุทธปรัชญาการศึกษา 2) เพื่อศึกษาประเภทของพุทธปรัชญาการศึกษา และ 3) เพื่อศึกษาทฤษฎีและกรอบแนวคิดของพุทธปรัชญาการศึกษา โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงเอกสาร จากการวิเคราะห์และสังเคราะห์เอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง

ผลการศึกษาพบว่า พุทธปรัชญาการศึกษา หมายถึงแนวคิดทางการศึกษาที่มีรากฐานจากหลักพุทธธรรม โดยนำหลักการสำคัญทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้เป็นแนวทางในการจัดการศึกษาและพัฒนามนุษย์ พุทธปรัชญาการศึกษามีลักษณะเด่น 5 ประการ ได้แก่ การมุ่งเป้าหมายแห่งการดำรงชีวิตที่ดีงาม การพัฒนาบุคลิกภาพ การพัฒนาสติปัญญา การพัฒนาร่างกาย และการพัฒนาศีลธรรม นอกจากนี้ กรอบแนวคิดของพุทธปรัชญาการศึกษาประกอบด้วยหลักธรรมสำคัญ 4 ประการ ได้แก่ ขันธ์ 5 ซึ่งอธิบายองค์ประกอบของชีวิต ไตรลักษณ์ซึ่งอธิบายสภาวะความเป็นจริง ปฏิจจสมุปบาทซึ่งอธิบายความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัย และอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นกรอบการวิเคราะห์และแก้ไขปัญหาชีวิตมนุษย์อย่างเป็นระบบ องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษาครั้งนี้คือการสังเคราะห์กรอบแนวคิดพุทธปรัชญาการศึกษาในฐานะฐานคิดเชิงบูรณาการสำหรับการพัฒนามนุษย์แบบองค์รวม ซึ่งเชื่อมโยงมิติด้านกาย จิต ปัญญา และคุณธรรมเข้าด้วยกัน อันสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาหลักสูตร การจัดการเรียนรู้ และการกำหนดนโยบายทางการศึกษาเพื่อเสริมสร้างการพัฒนาที่ยั่งยืนในบริบทสังคมร่วมสมัย

1. บทนำ

การศึกษาเป็นกระบวนการสำคัญในการพัฒนามนุษย์ให้มีความสมบูรณ์ทั้งด้านสติปัญญา คุณธรรม และความสามารถในการดำรงชีวิตร่วมกับสังคมอย่างมีคุณภาพ แนวคิดทางการศึกษาจึงมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับพื้นฐานทางปรัชญาที่กำหนดความหมาย เป้าหมาย และวิธีการจัดการศึกษาในแต่ละสังคม (ไพฑูรย์ สินลารัตน์, 2523; ศักดา ปรางค์ประทานพร, 2526) สำหรับสังคมไทย พระพุทธศาสนาเป็นรากฐานสำคัญของวัฒนธรรม ความคิด และวิถีชีวิตมาอย่างยาวนาน ส่งผลให้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาได้รับการนำมาประยุกต์ใช้ในการกำหนดแนวคิดทางการศึกษา ทั้งในระดับนโยบาย หลักสูตร และการพัฒนาผู้เรียน (จิตรกร ตั้งเกษมสุข, 2525; สนิท ศรีสำแดง, 2534) ลักษณะเด่นประการหนึ่งของพระพุทธศาสนาคือการให้ความสำคัญกับมนุษย์ในฐานะผู้มีศักยภาพในการพัฒนาตนเองและเป็นผู้กำหนดชะตาชีวิตของตนผ่านการใช้ปัญญาและการปฏิบัติที่ถูกต้อง หลักคำสอนของพระพุทธศาสนามุ่งเน้นให้มนุษย์แสวงหาความจริงด้วยการพิจารณาอย่างมี

เหตุผลและการพิสูจน์ด้วยประสบการณ์ตรง มากกว่าการยอมรับความเชื่อโดยปราศจากการไตร่ตรอง หลักการดังกล่าวสะท้อนลักษณะของแนวคิดแบบมนุษยนิยม (Humanism) ที่ให้ความสำคัญต่อศักดิ์ศรี คุณค่า และความสามารถของมนุษย์ในการใช้เหตุผลเพื่อพัฒนาตนเองและสังคม (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2541) ในมุมมองของพุทธปรัชญา มนุษย์มิได้เป็นเพียงผู้รับความรู้ แต่เป็นผู้สร้างการเรียนรู้และพัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่อง โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการเข้าถึงความหลุดพ้นจากความทุกข์หรือการพัฒนาคุณภาพชีวิตอย่างสมบูรณ์ การบรรลุเป้าหมายดังกล่าวต้องอาศัยการฝึกฝนตนเองทั้งด้านความรู้ ความประพฤติ และจิตใจ ภายใต้หลักไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งถือเป็นกระบวนการศึกษาที่ครอบคลุมการพัฒนามนุษย์อย่างเป็นองค์รวม (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2547; สนิท ศรีสำแดง, 2534) แนวคิดดังกล่าวส่งผลให้ปรัชญาการศึกษาทางพระพุทธศาสนามีลักษณะแตกต่างจากการศึกษาที่มุ่งเน้นเพียงการถ่ายทอดองค์ความรู้หรือการพัฒนาทักษะทางวิชาชีพ เนื่องจากให้ความสำคัญกับการพัฒนามนุษย์ทั้งด้านร่างกาย จิตใจ สติปัญญา และคุณธรรมควบคู่กันไป โดยมองว่าการศึกษาที่สมบูรณ์ต้องสามารถสร้างบุคคลที่มีความรู้ มีความดี และมีปัญญาในการดำเนินชีวิต (สมบูรณ์ พรรณาภพ, 2524; วิไล ตั้งจิตสมคิด, 2539) ในบริบทของสังคมไทยที่กำลังเผชิญความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และเทคโนโลยีอย่างรวดเร็ว การศึกษาที่มุ่งพัฒนาศักยภาพมนุษย์อย่างรอบด้านตามแนวพุทธปรัชญายังคงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เนื่องจากสามารถส่งเสริมการพัฒนาความรู้ควบคู่กับคุณธรรม จริยธรรม และความรับผิดชอบต่อสังคม อันเป็นคุณลักษณะที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตในศตวรรษที่ 21 (อบรม สินภิบาล และชาญชัย ศรีไสยเพชร, 2522; พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2541)

ดังนั้น การศึกษาพุทธปรัชญาการศึกษาในมิติของแนวคิดมนุษยนิยมจึงมีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจเป้าหมาย วิธีการ และกระบวนการพัฒนามนุษย์ตามแนวพระพุทธศาสนา อันจะนำไปสู่การสร้างองค์ความรู้ที่สามารถประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการศึกษาร่วมสมัยให้ตอบสนองต่อการพัฒนาผู้เรียนอย่างสมดุลทั้งด้านความรู้ คุณธรรม และปัญญา ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของการพัฒนาสังคมอย่างยั่งยืน

2. ความหมายของพุทธปรัชญาการศึกษา

ปรัชญาการศึกษา (Philosophy of Education) เป็นศาสตร์ที่ศึกษาหลักการ แนวคิด และรากฐานทางปรัชญาที่นำมาใช้กำหนดเป้าหมาย แนวทาง และกระบวนการจัดการศึกษา เพื่อให้การพัฒนามนุษย์เป็นไปอย่างมีระบบและสอดคล้องกับบริบททางสังคม วัฒนธรรม และคุณค่าที่พึงประสงค์ โดยปรัชญาการศึกษาทำหน้าที่เป็นกรอบความคิดในการกำหนดทิศทางของการศึกษา ตลอดจนเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ วิพากษ์ และประเมินกระบวนการจัดการศึกษาอย่างมีเหตุผล (ตั้งจิตสมคิด, 2539) การศึกษาปรัชญาการศึกษาสามารถดำเนินการได้หลายแนวทาง ได้แก่ (1) การศึกษาเชิงทฤษฎีที่มุ่งวิเคราะห์ปรัชญาการศึกษากระแสต่าง ๆ (2) การศึกษาเป็นรายประเด็นหรือหัวข้อเฉพาะ เช่น จริยศึกษา หรือเพศศึกษา และ (3) การศึกษาจากแนวคิดของนักปรัชญาหรือนักการศึกษาที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาทฤษฎีทางการศึกษา ทั้งนี้ แนวทางดังกล่าวช่วยให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับเป้าหมายของการศึกษาและความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ สังคม และองค์ความรู้

พุทธปรัชญาการศึกษา (Buddhist Philosophy of Education) เป็นแนวคิดทางการศึกษาที่พัฒนาขึ้นจากหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยมุ่งเน้นการพัฒนามนุษย์ให้เข้าถึงความจริงของชีวิต มีความรู้ความเข้าใจในตนเอง และสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ แต่ยังให้ความสำคัญกับการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรม และปัญญาอย่างสมดุล เพื่อให้ผู้เรียนสามารถพัฒนาตนเองได้อย่างครบถ้วนทั้งด้านร่างกาย จิตใจ สังคม และสติปัญญา (ศรีบุรัมย์, 2563) ในมุมมองของพระพุทธศาสนา การศึกษาถือเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่นำไปสู่ความเข้าใจความจริงของชีวิต และการลดความทุกข์ผ่านการพัฒนาปัญญา การฝึกฝนตนเอง และการปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น เป้าหมายสูงสุดของการศึกษาจึงมิใช่เพียงความสำเร็จทางวิชาชีพหรือสถานะทางสังคม แต่รวมถึงการพัฒนาคุณภาพชีวิตและการบรรลุความสมบูรณ์ทางจิตใจ

กล่าวโดยสรุป พุทธปรัชญาการศึกษาเป็นแนวคิดทางการศึกษาที่ประยุกต์ใช้หลักธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นกรอบในการพัฒนามนุษย์ โดยมุ่งสร้างความสมดุลระหว่างความรู้ คุณธรรม และปัญญา เพื่อให้บุคคลสามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุข มีเหตุผล และสอดคล้องกับความเป็นจริงของโลกและสังคม

3. ลักษณะของพุทธปรัชญาการศึกษา

พุทธธรรมนั้นมีลักษณะสำคัญที่พอจะสังเกตคือ 1) แสดงหลักความจริงสายกลาง ที่เรียกว่ามัชเฌนธรรมเทศนา ว่าด้วยความจริงตามแนวเหตุผลบริสุทธิ์ ตามกระบวนการของธรรมชาติ นำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติในชีวิตประจำวันเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายามที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีการถกเถียงหรือสร้างทฤษฎีต่าง ๆ ขึ้น แล้วยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้น ๆ ด้วยการเก็งความจริงทางปรัชญาเพียงอย่างเดียว 2) แสดงหลักปฏิบัติสายกลางที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกฝนอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิต ไม่หลงงมลาย มุ่งผลสำเร็จคือความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระที่สามารถมองเห็นได้ในชีวิตนี้ ในทางปฏิบัติ ความเป็นกลางที่เป็นไปโดยสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่น ๆ เช่น สภาพชีวิตของบรรพชิต หรือคฤหัสถ์เป็นต้น ลักษณะของพุทธธรรมตามที่กล่าวมานี้ สะท้อนให้เห็นแนวคิดทางพุทธปรัชญาการศึกษา กล่าวได้ว่าพุทธปรัชญา คือการจัดการศึกษาโดยใช้หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ หรือนำมาเป็นแม่บทเพื่อประยุกต์ใช้ให้เกิดผลเป็นความสะอาด สว่าง สงบ ซึ่งถือเป็นเป้าหมายที่สำคัญของการจัดการศึกษา ไม่ว่าจะจัดโดยมีฐานแนวคิดอย่างไรก็ตาม ก็หนีไม่พ้นเป้าหมายกล่าวนี้ ฉะนั้น ลักษณะสำคัญของพุทธปรัชญาการศึกษา มีดังนี้

3.1 อิงอยู่กับพระพุทธศาสนา กล่าวได้ว่า ประเทศไทยมีพลเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่และมีความใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนามาเป็นเวลาช้านาน จึงเป็นธรรมดา ที่อิทธิพลคำสอนของพระพุทธศาสนาย่อมจะซึมซาบเข้าไปในขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านการศึกษา ซึ่งในสมัยก่อนคนไทยส่วนมากเรียนหนังสือกับพระที่วัด ปรัชญาการศึกษาของไทยจึงเป็นปรัชญาที่อิงอยู่กับพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก การศึกษาคือการได้เรียนกับพระ การบวชคือการเรียนชั้นสูงจากธรรมดา ผู้หญิงบวชไม่ได้ และธรรมเนียมปฏิบัติไม่ให้เข้าไปคลุกคลีกับพระก็เลยไม่ได้เรียน และหนังสือเรียนก็เป็นหนังสือพระหรือธรรมะแทบทั้งหมด เพราะฉะนั้นอิทธิพลของพระพุทธศาสนาต่อการศึกษาไทยในอดีตจึงมีอยู่มาก หลักฐานเรื่องการศึกษาในสมัยสุโขทัย ไม่ปรากฏเป็นรายละเอียดมากนัก แต่เท่าที่นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีศึกษา

มา ก็ยืนยันได้ว่า พระพุทธศาสนาได้กลายมาเป็นศาสนาประจำชาติของเราแล้ว และพระสงฆ์มีบทบาทในการให้การศึกษาแก่ชาวไทยทั่วไป (ศักดา ปางประทานพร, 2526)

3.2 การประยุกต์จากหลักธรรม ลักษณะที่สำคัญประการหนึ่งของพุทธปรัชญาการศึกษาคือการประยุกต์แนวคิดจากหลักพุทธธรรม นำมาใช้เป็นแนวคิดในการจัดการศึกษา โดยประเด็นนี้จะเห็นว่ามีส่วนที่เป็นหลักอยู่ 2 ประการคือ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นหลักจริยธรรมและสัจธรรม กับแนวคิดทางการศึกษาหรือบางครั้งอาจเรียกว่าปรัชญาการศึกษาที่ไม่ใช่ของพระพุทธศาสนา หลัก 2 ประการนี้ถูกนำมารวมกัน ผสมกลมกลืน และตีความให้กลืนเข้าเป็นเนื้อเดียวกัน ในฐานะที่เอาธรรมะมาเป็นแม่บท จึงเรียกว่าพุทธปรัชญาการศึกษา ดังจะเห็นว่า หลักธรรมบางข้อบางหมวดในทางพระพุทธศาสนา สามารถมองได้หลายมุม เช่น หลักธรรมเรื่องขันธ์ 5 หากมองในมุมของหลักพุทธธรรม ก็พูดถึงชีวิตของมนุษย์ว่าประกอบด้วยองค์ประกอบอะไรบ้าง แต่ละองค์ประกอบทำหน้าที่อะไร อย่างไร สัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่น ๆ อย่างไร แต่เมื่อใดก็ตามหลักธรรมเรื่องขันธ์ 5 ถูกตีความเพื่อให้เป็นแนวคิดทางการศึกษา จะเห็นว่ามีแนวคิดต่างจากมุมของหลักพุทธธรรม มนุษย์คือขันธ์ 5 การศึกษาคือการพัฒนามนุษย์ เพราะฉะนั้น การศึกษาคือการพัฒนาขันธ์ 5 แต่ไม่ได้หมายความว่า มุ่งพัฒนาให้ยึดมั่นในตัวเอง หรือพัฒนาเพื่อให้เกิดทุกข์ ในเมื่อขันธ์ 5 นั้น มีอกุศลมูล คือมีความโลภ ความโกรธ ความหลง การศึกษาจะต้องมุ่งพัฒนาทั้งทางร่างกาย จิตใจ ตลอดจนความรู้ความจำ และทัศนคติต่าง ๆ จนกระทั่งผู้เรียนมีความโลภ ความโกรธ ความหลง น้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ หลักธรรมหลายข้อถูกตีความเพื่อนำมาใช้อธิบายแนวคิดทางการศึกษา เช่น ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ ไตรลิกขา เป็นต้น

3.3 การมองสรรพสิ่งแบบองค์รวม หากพิจารณาความหมายของการศึกษาตามที่กล่าวมาแล้วจะเห็นว่านักวิชาการได้นิยามความหมายของการศึกษาไว้แตกต่างกัน หรือให้ความหมายไปตามทัศนะของตนเอง ซึ่งมี 3 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มที่ 1 มองว่าการศึกษาคือกระบวนการฝึกฝนอบรม การให้ความรู้ การนำความรู้ไปสู่ผู้เรียนซึ่งเป็นผู้ที่ไม่รู้อะไรเลย กลุ่มที่ 2 มองว่า การศึกษาคือการดึงเอาความรู้ความสามารถของผู้เรียนออกมา กล่าวคือผู้เรียนเป็นผู้มีความรู้ความสามารถอยู่แล้ว แต่ยังไม่สามารถดึงเอาความรู้ความสามารถนั้นออกมา ครูจึงมีบทบาทดึงเอาความสามารถนั้นออกมาให้ได้ กลุ่มที่ 3 มองว่า การศึกษาเป็นปฏิสัมพันธ์ร่วมกันระหว่างผู้เรียนกับผู้สอน คือผู้เรียนกับผู้สอนต่างก็เป็นปัจจัยแห่งการเรียนรู้ต่อกัน ทั้งสามกลุ่มนี้ต่างก็มีเป้าหมายเดียวกันคือการพัฒนาผู้เรียน จากที่ไม่รู้ให้มีความรู้ หรือที่มีความรู้อยู่แล้ว แต่ยังไม่แสดงออกก็ช่วยให้มีความรู้แสดงออกมาได้ ลักษณะเหล่านี้ถือว่าเป็นการพัฒนาผู้เรียนให้มีความเจริญงอกงาม ในทางพระพุทธศาสนามองการศึกษาว่าเป็นความเจริญงอกงาม (สิกฺขา วิรุฬฺหิสมฺปตฺตา) คือการศึกษาต้องเป็นไปเพื่อความเจริญงอกงามของผู้เรียน มีความเจริญงอกงามทางด้านกาย สังคม อารมณ์ และปัญญา ไม่ว่าจะใช้หลักธรรมข้อไหนมาเป็นกรอบในการจัดการศึกษา เป้าหมายที่สำคัญคือการพัฒนาผู้เรียนแบบครบวงจร หรือหากพิจารณาจากหลักการศึกษาจะเห็นว่าผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ จัดเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์ (วิชฺชาจ รณสมฺปนฺโนโส เสฏฺโฐ เทวมานุเส)

4. ประเภทของพุทธปรัชญาการศึกษา

พุทธปรัชญาการศึกษาให้ความสำคัญกับการพัฒนามนุษย์อย่างเป็นองค์รวม โดยมองว่าการศึกษาเป็นกระบวนการที่มีพลวัตและสัมพันธ์กับสภาพชีวิตของมนุษย์ในแต่ละบริบท เป้าหมายทางการศึกษาจึงมิได้เป็นสิ่งตายตัว แต่เปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการและสภาวการณ์ของสังคม ทั้งนี้ การกำหนดเป้าหมายทางการศึกษาจะต้องตั้งอยู่บนความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติและศักยภาพของมนุษย์เป็นสำคัญ (สนิท ศรีสำแดง, 2534) เมื่อพิจารณาตามเป้าหมายของการศึกษา พุทธปรัชญาการศึกษาสามารถจำแนกออกเป็น 5 ประเภทสำคัญ ได้แก่ การศึกษาที่มุ่งพัฒนาการดำรงชีวิต การพัฒนาบุคลิกภาพ การพัฒนาสติปัญญา การพัฒนาร่างกาย และการพัฒนาศีลธรรม ซึ่งล้วนเป็นองค์ประกอบสำคัญของการพัฒนามนุษย์อย่างสมบูรณ์

4.1 พุทธปรัชญาการศึกษาที่มุ่งเน้นการดำรงชีวิต พระพุทธศาสนาถือว่าการดำรงชีวิตอย่างถูกต้องเป็นพื้นฐานสำคัญของการพัฒนามนุษย์ โดยปรากฏชัดในหลักอริยมรรคมีองค์ 8 โดยเฉพาะหลักสัมมาอาชีวะ (Right Livelihood) ซึ่งเน้นการประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น และไม่ขัดต่อหลักศีลธรรม (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2547) ในมิติทางการศึกษา แนวคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าการศึกษาควรมุ่งสร้างศักยภาพให้ผู้เรียนสามารถประกอบอาชีพอย่างมีคุณธรรม ควบคู่ไปกับการพัฒนาความสามารถในการดำรงชีวิตอย่างมีความรับผิดชอบต่อสังคม การศึกษาจึงมิใช่เพียงการเตรียมแรงงานเข้าสู่ตลาดงานเท่านั้น แต่ยังเป็นกระบวนการสร้างความสมดุลระหว่างความสำเร็จทางเศรษฐกิจและคุณค่าทางจริยธรรม

4.2 พุทธปรัชญาการศึกษาที่มุ่งเน้นการพัฒนาบุคลิกภาพ การพัฒนาบุคลิกภาพเป็นเป้าหมายสำคัญประการหนึ่งของการศึกษาในพุทธปรัชญา เนื่องจากบุคลิกภาพที่ดีเป็นปัจจัยส่งเสริมการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสันติ หลักธรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น สัปปุริสธรรม 7 และทิศ 6 แสดงให้เห็นถึงแนวทางการพัฒนาคุณลักษณะของบุคคลทั้งในด้านความรับผิดชอบ ความกตัญญู ความมีเหตุผล และความสามารถในการสร้างสัมพันธภาพที่เหมาะสมกับบุคคลรอบข้าง ดังนั้น การศึกษาตามแนวพุทธปรัชญาจึงมิได้จำกัดอยู่เพียงการถ่ายทอดองค์ความรู้ แต่ยังมุ่งสร้างลักษณะนิสัยและคุณลักษณะภายในที่ส่งเสริมการดำรงชีวิตร่วมกับผู้อื่นอย่างมีคุณภาพและยั่งยืน

4.3 พุทธปรัชญาการศึกษาที่มุ่งเน้นการพัฒนาสติปัญญา สติปัญญาถือเป็นคุณลักษณะที่ทำให้มนุษย์สามารถเรียนรู้ วิเคราะห์ และเข้าใจความเป็นจริงของชีวิตได้อย่างลึกซึ้ง พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการพัฒนาปัญญาในหลายระดับ ตั้งแต่ความรู้ที่ใช้ในการดำรงชีวิตประจำวันไปจนถึงปัญญาที่นำไปสู่ความเข้าใจสภาวธรรมตามความเป็นจริง ในบริบททางการศึกษา การพัฒนาปัญญามุ่งส่งเสริมกระบวนการคิดอย่างมีเหตุผล การแสวงหาความรู้ด้วยตนเอง และการใช้วิจารณญาณในการตัดสินใจ อันเป็นรากฐานสำคัญของการเรียนรู้ตลอดชีวิต การศึกษาจึงควรสร้างโอกาสให้ผู้เรียนได้ฝึกคิด วิเคราะห์ สังเคราะห์ และประยุกต์ใช้ความรู้ในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตจริง

4.4 พุทธปรัชญาการศึกษาที่มุ่งเน้นการพัฒนาร่างกาย แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะให้ความสำคัญกับการพัฒนาจิตใจและปัญญา แต่ก็มิได้ละเลยความสำคัญของสุขภาวะทางกาย เนื่องจากร่างกายที่สมบูรณ์แข็งแรงเป็นพื้นฐานที่เอื้อต่อการเรียนรู้และการพัฒนาตนเองในด้านอื่น ๆ หลักสัปปายะประกอบด้วยสภาพแวดล้อมที่เหมาะสม อาหารที่เป็นประโยชน์ บุคคลที่เกื้อกูล และธรรมะที่สอดคล้องกับจริตของแต่ละบุคคล ล้วนเป็น

องค์ประกอบที่ส่งเสริมคุณภาพชีวิตและสุขภาวะของมนุษย์ จากมุมมองดังกล่าว การศึกษาควรคำนึงถึงการพัฒนาสุขภาพกายควบคู่กับการพัฒนาด้านอื่น โดยจัดสภาพแวดล้อมการเรียนรู้ที่เอื้อต่อสุขภาวะ การดูแลสุขภาพ และการสร้างพฤติกรรมการดำเนินชีวิตที่เหมาะสม

4.5 พุทธปรัชญาการศึกษาที่มุ่งเน้นการพัฒนาศีลธรรม การพัฒนาศีลธรรมถือเป็นหัวใจสำคัญของพุทธปรัชญาการศึกษา เนื่องจากศีลธรรมเป็นพื้นฐานของการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุข พระพุทธศาสนามุ่งเน้นการฝึกอบรมบุคคลให้มีความคิดที่ถูกต้อง พูดในสิ่งที่ดี และกระทำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม อันเป็นแนวทางของการพัฒนาคุณธรรมจากภายในสู่ภายนอก หลักคำสอนในสัลเลขสูตรสะท้อนให้เห็นว่าการพัฒนาศีลธรรมเริ่มต้นจากการควบคุมความคิดและเจตนา ก่อนจะขยายไปสู่พฤติกรรมทางกายและวาจา การศึกษาจึงควรสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่ส่งเสริมการไตร่ตรองตนเอง การตระหนักรู้ในคุณค่าของความดี และการปฏิบัติตนตามหลักคุณธรรมอย่างต่อเนื่อง

สรุป พุทธปรัชญาการศึกษามุ่งพัฒนามนุษย์อย่างรอบด้านผ่านเป้าหมายสำคัญ 5 ประการ ได้แก่ การดำรงชีวิต บุคลิกภาพ สติปัญญา ร่างกาย และศีลธรรม ทั้งห้าด้านมีความสัมพันธ์เกื้อกูลกันและนำไปสู่การพัฒนามนุษย์อย่างสมบูรณ์ตามแนวคิดของพระพุทธศาสนา กล่าวคือ มนุษย์ที่มีความสามารถในการดำรงชีวิต มีบุคลิกภาพที่เหมาะสม มีปัญญาในการตัดสินใจ มีสุขภาวะทางกายที่ดี และมีคุณธรรมเป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของการจัดการศึกษาตามแนวพุทธปรัชญา

5. ทฤษฎีและกรอบแนวคิดพุทธปรัชญาการศึกษา

พุทธปรัชญาการศึกษาเป็นแนวคิดที่มุ่งพัฒนามนุษย์ให้เข้าถึงความเป็นอิสระทางปัญญาและสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริงของธรรมชาติและชีวิต โดยพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายว่า เป้าหมายสูงสุดของการศึกษาคือการทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากการครอบงำของปัจจัยภายนอก มีความสามารถกำหนดวิถีชีวิตของตนเองด้วยปัญญาและความเข้าใจที่ถูกต้อง (พระธรรมปิฎก, 2541) แนวคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าการศึกษาในมิติทางพระพุทธศาสนาไม่ได้มุ่งเพียงการถ่ายทอดความรู้ หากแต่เป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ให้เข้าถึงความจริงของชีวิต อันนำไปสู่การพัฒนาตนเองและสังคมอย่างยั่งยืน ในเชิงทฤษฎี พุทธปรัชญาการศึกษาสามารถอธิบายผ่านหลักธรรมสำคัญ 4 ประการ ได้แก่ เบญจขันธ์ ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาท และอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นแกนกลางของพุทธปรัชญาและเป็นฐานคิดในการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ (จิตรกร ตั้งเกษมสุข, 2525)

5.1 เบญจขันธ์ พื้นฐานการเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ หลักเบญจขันธ์ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่รวมกันเป็นชีวิตมนุษย์ โดยแต่ละองค์ประกอบมีความเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยอยู่ตลอดเวลา (กรมการศาสนา, 2554) แนวคิดดังกล่าวชี้ให้เห็นว่ามนุษย์มิได้มีตัวตนที่คงที่หรือเป็นอิสระจากเงื่อนไขต่าง ๆ แต่เป็นผลรวมของกระบวนการทางกายและจิตที่สัมพันธ์กัน ในมิติทางการศึกษา หลักเบญจขันธ์ส่งเสริมการพัฒนาทักษะการคิดเชิงวิเคราะห์ (analytical thinking) โดยผู้เรียนได้รับการฝึกให้มองปรากฏการณ์ต่าง ๆ ผ่านการแยกแยะองค์ประกอบและความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย นอกจากนี้ยังช่วย

ส่งเสริมการเรียนรู้แบบปราศจากอคติ เนื่องจากผู้เรียนสามารถมองสิ่งต่าง ๆ ตามสภาพความเป็นจริงมากกว่าการตีความผ่านความยึดมั่นหรือความต้องการส่วนตน

5.2 ไตรลักษณ์ การเรียนรู้เพื่อเท่าทันความเปลี่ยนแปลง หลักไตรลักษณ์ประกอบด้วย อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ซึ่งอธิบายลักษณะพื้นฐานของสรรพสิ่งว่าอยู่ภายใต้ความเปลี่ยนแปลง ความไม่สมบูรณ์ และความไม่มีตัวตนที่ถาวร (พระพรหมคุณาภรณ์, 2559) ในทางการศึกษา หลักไตรลักษณ์ช่วยพัฒนาความสามารถในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมและโลกสมัยใหม่ ผู้เรียนตระหนักว่าความสำเร็จ ความล้มเหลว และสถานการณ์ต่าง ๆ ล้วนมีลักษณะไม่คงที่ จึงเกิดทักษะการเรียนรู้ตลอดชีวิต (lifelong learning) และสามารถบริหารจัดการตนเองได้อย่างเหมาะสม นอกจากนี้ แนวคิดเรื่องอนัตตายังส่งเสริมการทำงานเพื่อประโยชน์ส่วนรวม โดยลดการยึดติดกับผลประโยชน์ส่วนบุคคล

5.3 ปฏิจจสมุปบาท: การเรียนรู้บนฐานเหตุปัจจัย ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักแห่งความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลที่อธิบายการเกิดขึ้นและดับไปของปรากฏการณ์ทั้งหลายผ่านเงื่อนไขและปัจจัยที่เกี่ยวข้อง (พระพรหมคุณาภรณ์, 2559) หลักการนี้สะท้อนแนวคิดว่าทุกสิ่งล้วนสัมพันธ์กันและไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยว สำหรับการศึกษา ปฏิจจสมุปบาทเป็นพื้นฐานของการคิดเชิงระบบ (systems thinking) ซึ่งช่วยให้ผู้เรียนเข้าใจความเชื่อมโยงระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล สังคม และสิ่งแวดล้อม การเรียนรู้ตามแนวคิดนี้มุ่งพัฒนาความสามารถในการวิเคราะห์ปัญหาอย่างเป็นองค์รวมและค้นหาสาเหตุที่แท้จริงของปรากฏการณ์ต่าง ๆ มากกว่าการมองเพียงผลลัพธ์ที่ปรากฏ

5.4 อริยสัจ 4 กระบวนการแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ อริยสัจ 4 ประกอบด้วย ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ซึ่งเป็นกระบวนการวิเคราะห์ปัญหา สืบค้นสาเหตุ กำหนดเป้าหมาย และดำเนินการแก้ไขอย่างเป็นระบบ (พระพรหมคุณาภรณ์, 2559) ในบริบททางการศึกษา อริยสัจ 4 สามารถประยุกต์เป็นกรอบการเรียนรู้แบบใช้ปัญหาเป็นฐาน (problem-based learning) โดยผู้เรียนเริ่มจากการระบุปัญหา วิเคราะห์สาเหตุ ค้นหาแนวทางแก้ไข และนำวิธีการที่เหมาะสมไปปฏิบัติจริง กระบวนการดังกล่าวส่งเสริมการคิดอย่างมีวิจารณญาณ การตัดสินใจบนฐานเหตุผล และการพัฒนาปัญญาเพื่อการแก้ปัญหาในชีวิตจริง

การสังเคราะห์กรอบแนวคิดพุทธปรัชญาการศึกษา เมื่อพิจารณาร่วมกัน หลักธรรมทั้ง 4 หมวดสามารถสังเคราะห์เป็นกรอบแนวคิดของพุทธปรัชญาการศึกษาได้ดังนี้ คือ (1) เบญจขันธ์ทำหน้าที่อธิบายองค์ประกอบของชีวิตมนุษย์ (2) ไตรลักษณ์อธิบายสภาวะความเป็นจริงของชีวิตและโลก (3) ปฏิจจสมุปบาทอธิบายความสัมพันธ์เชิงเหตุปัจจัยของปรากฏการณ์ต่าง ๆ และ (4) อริยสัจ 4 เสนอวิธีการแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิตอย่างเป็นระบบ ด้วยเหตุนี้ พุทธปรัชญาการศึกษาจึงเป็นกระบวนทัศน์ที่มุ่งพัฒนามนุษย์ให้มีความรู้ ความเข้าใจในความจริงของชีวิต มีความสามารถในการคิดวิเคราะห์เชิงเหตุผล และสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างสมดุลทั้งในระดับปัจเจกและสังคม

6. ประเด็นการวิเคราะห์และองค์ความรู้ที่ได้จากบทความ

6.1 ประเด็นการวิเคราะห์เชิงลึก พุทธปรัชญาการศึกษามีลักษณะโดดเด่นในฐานะมนุษยนิยมที่ให้ความสำคัญกับมนุษย์เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา โดยเชื่อว่ามนุษย์มีศักยภาพในการบ่งชี้ความถูกผิดและพัฒนาตนเองได้ด้วยเหตุผล ทว่าการพัฒนานี้ต้องตั้งอยู่บนความสมดุลกับกฎของธรรมชาติ ทั้งในแง่ของไตรลักษณ์ที่แสดงสภาพความเป็นจริง และปฏิจจสมุปบาทที่แสดงกฎแห่งเหตุปัจจัย การศึกษาตามแนวพุทธจึงไม่ใช่ความพยายามที่จะเอาชนะธรรมชาติ แต่เป็นการสร้างความรู้เท่าทันเพื่อบริหารจัดการเหตุและปัจจัยให้เกิดผลลัพธ์ที่พึงประสงค์ต่อการดำเนินชีวิต ในส่วนของนิยามการศึกษานั้น พุทธปรัชญามองการศึกษาในฐานะความเจริญงอกงามแบบองค์รวม ซึ่งก้าวข้ามขอบเขตของการเป็นเพียงกระบวนการรับข้อมูลจากภายนอกเข้ามาสั่งสมไว้ หรือการดึงศักยภาพภายในออกมาเพียงอย่างเดียว แต่เป็นการสร้างปฏิสัมพันธ์ที่มีคุณภาพระหว่างผู้เรียนกับสิ่งแวดล้อม เพื่อนำไปสู่ความงอกงามทั้งในด้านร่างกาย สังคม อารมณ์ และปัญญา โดยมีเป้าหมายที่เป็นพลวัตและปรับเปลี่ยนได้ตามบริบทของวิถีชีวิต ครอบคลุมตั้งแต่เป้าหมายระดับพื้นฐานอย่างการมีอาชีพสุจริตและการมีบุคลิกภาพที่ดี ไปจนถึงเป้าหมายสูงสุดคือการเข้าถึงอิสรภาพทางจิตใจและความพ้นทุกข์

6.2 องค์ความรู้ใหม่ที่ได้รับจากบทความ บทความนี้ได้นำเสนอการประยุกต์หลักพุทธธรรมสู่การเป็นโมเดลพัฒนาชีวิตในมิติใหม่ โดยเฉพาะการมองเบญจขันธ์ในฐานะเครื่องมือพัฒนาคุณลักษณะทางความคิดแทนที่จะมองเป็นเพียงองค์ประกอบของชีวิตในเชิงทฤษฎี แต่ได้นำมาใช้เป็นทักษะการคิดเชิงวิเคราะห์เพื่อแยกแยะส่วนประกอบของปัญหาด้วยเหตุผล ช่วยให้มนุษย์สามารถมองสิ่งต่าง ๆ ตามสภาวะวิสัยที่เป็นจริงโดยปราศจากอคติหรือการใช้ตัวตนเข้าไปตัดสิน นอกจากนี้ยังพบองค์ความรู้เกี่ยวกับการมีทัศนคติเชิงรุกต่อการเปลี่ยนแปลงผ่านหลักไตรลักษณ์ โดยการศึกษาทำหน้าที่เป็นเครื่องมือบริหารจัดการเหตุปัจจัย หากต้องการความเจริญก็ต้องสร้างเหตุแห่งความเจริญ และหากพบความเสื่อมก็ต้องขจัดเหตุแห่งความเสื่อมนั้น นำไปสู่การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาที่สมบูรณ์ทั้งสองด้าน คือด้านภายนอกที่มีความคล่องตัวในการจัดการสิ่งต่าง ๆ ตามเหตุผล และด้านภายในที่มีความสงบเยือกเย็น ไม่ยึดติดความสุขไว้กับอามิสภายนอกเพียงอย่างเดียว ประการสุดท้าย คือการมองอริยสัจ 4 ในฐานะกระบวนการแก้ปัญหาเชิงวิทยาศาสตร์ที่มีความร่วมสมัย ซึ่งเป็นวิธีการใช้สติปัญญาของมนุษย์สืบสาวหาสาเหตุของปัญหาและดำเนินการแก้ไขอย่างเป็นระบบโดยไม่ต้องพึ่งพาอำนาจเหนือธรรมชาติหลักความจริงนี้จึงเป็นแกนกลางที่สามารถนำไปใช้ควบคู่กับวิทยาการสมัยใหม่ได้ในทุกยุคสมัย เพื่อพัฒนาชีวิตและสังคมให้ดียิ่งขึ้น

7. สรุป

พุทธปรัชญาการศึกษา เมื่อนิยามความหมายแล้วจะเห็นว่า พุทธปรัชญาการศึกษา มีความหมายโดยสรุปคือมุมมองเรื่องการศึกษาที่มุ่งเน้นพัฒนามนุษย์ให้มีความเจริญงอกงาม โดยใช้หลักธรรมที่สำคัญทางพระพุทธศาสนามาเป็นหลักหรือเป็นแม่บทในการจัดการศึกษา เพราะพระพุทธศาสนามีลักษณะเป็นมนุษย์นิยมที่มองว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลางในการพัฒนาทุกอย่าง และมองว่ามนุษย์มีศักยภาพที่จะพัฒนาตนเองจนสามารถบรรลุจุดสูงสุดในชีวิตได้โดยไม่ต้องอาศัยอำนาจศักดิ์สิทธิ์แต่อย่างใด ลักษณะของพุทธปรัชญามีลักษณะอิงอยู่กับ

พระพุทธศาสนา ประยุกต์จากหลักคำสอน รวมไปถึงการสองสรรพสิ่งแบบองค์รวม จากลักษณะดังนี้ พุทธปรัชญาการศึกษา จึงแบ่งประเภทตามเป้าหมายของการพัฒนาชีวิตเป็นหลัก เริ่มตั้งแต่เป้าหมายการดำรงชีพ การพัฒนาบุคลิกภาพ การพัฒนาสติปัญญา การพัฒนาร่างกาย และการพัฒนาศีลธรรม หลักธรรมสำคัญที่นำมากำหนดเป็นกรอบแนวคิดของพุทธปรัชญา การศึกษา คือ เบญจขันธ์ ไตรลักษณ์ ปฏิจจสมุปบาท และอริยสัจ 4

8. เอกสารอ้างอิง

กรมการศาสนา, 2554. *พระไตรปิฎก ฉบับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.* โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร.

จิตรกร ตั้งเกษมสุข. (2525). *พุทธปรัชญากับปรัชญาการศึกษาของไทย.* สำนักพิมพ์เคล็ดไทย.

ไพฑูรย์ สินลารัตน์. (2523). *ปรัชญาการศึกษาและปรัชญาการศึกษาของไทย.* ไทยวัฒนาพานิช.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2541). *หยาดเพชร หยาดธรรม: ภูมิปัญญาเพื่อการศึกษาไทย.* โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2559). *พุทธธรรม (ฉบับปรับขยาย).* ผลิธัมม์.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (เล่ม 12).* โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2547). *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย.* กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วิไล ตั้งจิตสมคิด. (2539). *การศึกษาไทย.* โอเดียนสโตร์.

ศักดา ปรางค์ประทานพร. (2526). *ปรัชญาการศึกษา ฉบับพื้นฐาน.* โอเดียนสโตร์.

ศินีนาถ ศรีบุรัมย์. (2563). *พุทธปรัชญา.* GotoKnow.

สนิท ศรีสำแดง. (2534). *พระพุทธศาสนากับหลักการศึกษา.* นีลนาราการพิมพ์.

สมบูรณ์ พรรณาภพ. (2524). *ประวัติและปรัชญาการศึกษาไทย.* โอเดียนสโตร์.

อบรม สินภิบาล, & ชาญชัย ศรีไสยเพชร. (2522). *พื้นฐานการศึกษา.* โอเดียนสโตร์.